

УДК 655.1:2-523.6(477-25)"16":930.251

Г. І. Ковальчук,
доктор історичних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ
ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ
РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Розглянуто рукописні списки ХІХ ст. видань друкарні Києво-Печерської лаври, наголошено на зареєстрованих у списках найперших виданнях друкарні початку ХVІІ ст.

Ключові слова: друкарня Києво-Печерської лаври, списки видань, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, початок ХVІІ ст.

Поштовхом для пошуку списків видань друкарні Києво-Печерської лаври став машинопис І. П. Крип'якевича «Київські друки ХVІІ–ХVІІІ ст. Тимчасовий реєстр», виявлений нами серед архівних матеріалів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) [1] і переданий на зберігання до Інституту рукопису (ІР) НБУВ [2]. Унизу титульної сторінки машинопису є приписка: «Чорнилом дописані видання із списку «Книги печатання в типографії КП Лаври». Власність І. Крип'якевича».

Іван Петрович Крип'якевич працював завідувачим відділу стародруків Бібліотеки Академії наук УРСР, як тоді називалася НБУВ, з березня 1947 р. по березень 1948 р. Дослідження київських стародруків, як ми з'ясували в Архіві НБУВ, було його плановою науковою темою. Відомо, що після від'їзду з Києва він до дослідження київських видань більше не звертався. Виходячи з цього, ми припустили, що список, яким користувався І. Крип'якевич для укладання тимчасового реєстру київських видань, є рукописом, що зберігається саме в нинішній НБУВ.

Нам вдалося віднайти цей документ у фонді Ф. І. Титова [3] в ІР НБУВ. Це зшиток із 7-ми зошитів великого формату, загалом 78 аркушів, розлінованих у три колонки, в одній чи в двох з яких чорним чорнилом вписані назви видань лаврської друкарні та роки їхнього виходу. Зрозуміти логіку чи систему в послідовності наведених видань проблематично: це не алфавітне розміщення, не хронологічне і, звісно, не географічне. Можливо, було застосовано систему, прийняту в XIX ст. у бібліотечній справі для каталогів, а також для розстановки книжок. У Списку спочатку представлені видання Біблії та окремих її частин, причому (як і надалі для інших видань) вказані роки видань Біблії спочатку форматом «в аркуш», а нижче – меншими форматами. Тільки на 28 арк. з'являються записи про інші видання друкарні Лаври, з не дуже точно переданими назвами, зокрема, й про одні з перших: «Візерунок цнот» 1618 р., «Вірш на жалосный погреб П. Сагайдачного» 1622 р., «Проповедь З. Копыстенскаго на погреб Е. Плетенецкаго» 1625 р., «Омилія – казанье З. Копыстенскаго на память о Е. Плетенецком» 1624 р. Далі на кількох аркушах у Списку вказані видання кінця XVIII–XIX ст., а тоді знову з'являються записи за першу половину XVII ст. Остання за хронологією дата видання, що зустрічається в документі, – 1897 р. Проте внесення до Списку назв видань із Каталогу XI Археологічного з'їзду, який вийшов 1899 р., переконує, що завершення документа, який розглядається, може датуватися не раніше цієї дати. Список п'яти видань з Каталогу цього з'їзду знаходиться в середині рукопису, а не наприкінці – на 35–36 арк. із 78-ми, а отже, дата завершення документа може бути й пізнішою.

Найцікавіше, що в списку вказані за 1606 р. «Акафистник», за 1610 р. «Миня Праздничная (Анфологион)», тобто видання до загальноприйнятої дати початку діяльності друкарні Києво-Печерської лаври (КПЛ). Ще з 20-х років XIX ст., починаючи з праць київського митрополита Євгенія (С. О. Болховітінова) [4], початком книговидання в Лаврі вважається 1616 р. – від Часослова, що має грудневу дату цього року. Названі вище видання підкреслені в списку червоним олівцем; червоні позначки є і до інших спірних позицій, зокрема до Патерика Печерського 1762 р. Щодо Патерика в 4^о 1656 р., позначеного на арк. 26, олівцем проставлено знак питання та зроблено приписку: «что-то тут не так, первое изд. Пат. было в 1661». Олівцем зроблено також приписку і до позиції «Патерик Печерській на польск. языке, лист»: йдеться, зрозуміло, про Paterikon С. Коссова 1635 р.

Але повернемося до питання про витоки друкарської діяльності Лаври. В «Списку книг, печатанных в К.-П. Лавре», зокрема, зазначено на арк. 13 зв.: Акафістник 1606 р. in 4°, і окремо на арк. 49 вказано «Акафісти с канонами» 1606 р. in 4°. Оскільки поряд зазначені 1844, 1845, 1847 та подальші за хронологією роки, можна було б припустити, що відбулася технічна помилка, треба читати 1806 р., а не 1606, хоча такого видання в бібліографії теж не зафіксовано. Біля цієї позиції червоним олівцем зроблено приписку «NB. Верится с трудом», причому запис виконано за старим правописом, із застосуванням літери «ять». Ймовірно, що укладання Списку всіх лаврських видань було здійснене в руслі підготовки до 300-річного ювілею друкарні КПЛ, услід за підготовкою її історії Ф. І. Титовим чи як допоміжний матеріал для написання цієї історії. За свідченням В. І. Барвінка [5], «за планом проф. Ф. І. Титова ця монографія повинна була дати як історичну картину праці лаврської друкарні, так і представити бібліографічний опис усіх лаврських видань, що вийшли з верстатів лаврської друкарні за 300 років».

В архіві С. І. Маслова [6] також є копії списків видань Києво-Печерської друкарні, що в 1930-х роках були зроблені В. Барвінком з архівних документів, які зберігалися чомусь у призабутого наразі історика вітчизняної книги П. Балицького, і в цих списках також фігурують названі видання 1606 р. і 1610 р., а також «Миняя общая» 1608 р., «Псалтирь» 1609 р., «Триодъ постная» 1615 р.

Гіпотезу щодо більш раннього початку друкарства в Києві достатньо коректно, на наше переконання, представив свого часу найбільш визнаний дослідник історії Києво-Печерської друкарні Ф. І. Титов. Він, професор Київської духовної академії, не був дилетантом у цій справі, і зовсім не випадково, що саме йому Духовний собор Києво-Печерської лаври доручив підготувати фундаментальну історію друкарні. Вчений дуже відповідально поставився до цього завдання. У його архіві, що зберігається в ІР НБУВ (ф. 175), безліч підготовчих матеріалів на цю тему, зокрема виписок, конспектів, чернеток, списків, у т. ч. і той, що розглядається. Ґрунтовне вивчення матеріалів з теми не тільки не примусило Ф. І. Титова відкинути спірні питання щодо більш раннього, аніж прийнято вважати, часу початку друкування в Лаврі, а навпаки дозволило йому винести більш ранню дату навіть у назву дослідження – «Типографія Києво-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 г.г.)».

Том первый (1606–1616–1721 г.г.)». Звернемо увагу, як обережно висловлює Ф. І. Титов свої міркування щодо початку видавничої діяльності Лаври 1606 р.: «Не решаюсь категорически настаивать на полной достоверности указанной лаврской традиции, мы, вместе с тем, считаем позволительным высказать здесь общее теоретическое соображение, говорящее в пользу ее и подтверждаемое некоторыми данными реального характера. Нет решительно ничего невероятного, а тем более неестественного в том, чтобы допустить возможность напечатания в лаврской типографии успенского акафиста уже в 1606 г.» [7, с. 81]. І надалі він наводить ряд аргументів, відомих сьогодні і з його переказу, і з інших, пізніших видань, включаючи й монографії Я. Д. Ісаєвича [8], С. Р. Кагамлик [9] та ін.

Нагадаємо основні аргументи на користь цієї гіпотези. Ми не будемо торкатися тут легендарних питань щодо початку друкарства в Лаврі 1531 р. [10] чи навіть за часів Київської Русі. Хочемо привернути увагу до 1606 р. як до ймовірної дати започаткування київського друкарства, не наполягаючи на її достовірності, але й категорично не відкидаючи її.

1. Свідчення Феофана Шиянова 1781 р., тогочасного лаврського друкаря, про клопотання Лаври перед Синодом щодо друкування видання «Акафісти с канони», серед яких, як було зазначено в клопотанні, «Акафист Успению Пресвятой Богородице» почав друкуватися з 1606 р., «как из надписи давней печати акафистов значится» (пам'ятаємо, що ще після Указу Петра I від 1720 р. Лавра мала право видавати тільки передруки раніше випущених книжок). Духовний лаврський собор, а згодом і Св. Синод задоволилися поясненням друкаря і друкування книги було дозволено [7, с. 79].

2. На двох Акафістах 1625 р. видання в передмові зазначено, що вони друкуються тут уперше, а на Акафісті Пресвятій Богородиці в тому ж виданні – що він «первее был изображен», тобто надрукований, в КПЛ, а попередніх видань Акафістів, якщо не зважати на 1606 р., не було [7, с. 80].

3. Свідчення З. Копистенського (у передмові до Анфологіона 1619 р.) про те, що будинок друкарні було «виставлено» в 1616–1617 рр., може означати, що в цей час було завершено будівництво спеціального будинку друкарні на території Лаври, а до того на привезеному із Стрятина обладнанні (найвірогідніше – 1 верстат) могли час від часу друкуватися пробні, невеликі книжки в пристосованому для цього приміщенні поза Лаврою, про що також є відповідні свідчення. Перше зображення друкарні на тери-

рії Лаври міститься в книзі Афанасія Кальнофойського «Teratourgema» 1638 р.; цілком можливо, що саме цей будинок було «виставлено» в 1616 р.

4. Федір Балабан, якому належала друкарня в Стрятині, помер 24 травня 1606 р.; в існуючих свідченнях, зокрема, в передмові до Анфологіона, не називаються імена нащадків Ф. Балабана, у яких Плетенецький придбав друкарню, тобто вони ще були неповнолітніми. Реально припустити, що Єлисей Плетенецький міг того ж року розпорядитися придбати якийсь обладнання для друкарні і перевезти його до Києва, тобто друкування до кінця року на цьому обладнанні в Києві кількох аркушів Успенського Акафіста є цілком можливим.

5. Сам вибір книжки – Успенського Акафіста, уявляється дуже вірогідним для початку діяльності друкарні Успенської Києво-Печерської лаври.

6. Заголовний аркуш саме цього Акафіста у виданні 1625 р. і зображення Успіння Богородиці на його звороті, у порівнянні з друком інших акафістів того ж видання, відрізняються очевидними слідами їхнього застосування раніше [7, с. 81].

7. Якщо погодитися з гіпотезою, що Стрятинська друкарня була придбана Єлисеєм Плетенецьким у 1606 р., то, як справедливо зазначав П. Гільдебрандт, сумнівно, що друкарня 10 років, у самий розпал літературно-полемічних дискусій, перебувала в бездіяльності [11].

8. Дані архіву друкарні КПЛ за 1744 р. [7, с. 82] про відомості від різних священників щодо наявних у їхніх церквах, які належали Лаврі, давніх книг, серед яких були названі видання КПЛ Мінеї загальної 1608 р. у трьох різних селах – Вишеньок (Вишеньки) Чернігівської губернії, Дудурков (Дударків) і Іоанна-Богословської церкви с. Осокорок (Осокорки), вірогідно, Київської губернії; Псалтир 1609 р. – у Георгіївській церкві с. Осокорки; Тріодь пісна 1615 р. – у церкві с. Дудуркова.

9. Важко запідозрити священників різних населених пунктів у некомпетентності читання вихідних дат церковнослов'янських друків чи в їхній змові (невідомо, заради чого, адже їм замість старих, спорохнявілих мали передати нові книги для богослужіння), тим більше, що на Мінею 1608 р. вказали одночасно священники трьох церков різних губерній. В укладеному тоді списку стародрукованих книжок лаврського друку є видання XVIII ст., і всі дати вказані правильно [12, арк. 53]. П. Троцький у XIX ст. запитував: «Чому ж тоді потрібно вважати, що помилки зроблені саме відносно тих позицій?» [13] (маються на увазі видання початку XVII ст.).

10. Ще П. М. Строев у 1825 р. [14] вказував на більш ранні, аніж Анфологіон, видання Києво-Печерської друкарні і на цій підставі висловив припущення, що книговидання в Лаврі могло розпочатися з перших років другого десятиріччя XVII ст. До речі, саме він увів до наукового обігу Часослов 1616 р., невідомий дослідникам до того (першим виданням друкарні Й. Бакмейстер, Амвросій Орнатський, В. Сопиков вважали до того Анфологіон 1619 р.).

11. Структурування Ф. І. Титовим історії друкарні на три періоди, з яких перший – 1606–1617 рр., представлення нарису цього періоду Духовному собору Лаври, керівництву Київської духовної академії та ін. [15], а також видана тиражем монографія, на нашу думку, свідчать про прийняття цієї періодизації керівництвом не тільки Лаври, але й православної церкви загалом, адже, без сумніву, книга проходила і духовну, і світську цензуру. Головним опонентом концепції Ф. Титова виступив проф. С. Голубев [16], але їхні стосунки – це окрема тема.

12. У путівнику по Лаврі 1912 р. Ф. І. Титов указав навіть точну дату заснування друкарні: «Лаврское предание, основанное на некоторых свидетельствах Лаврского и Синодального архивов, начало типографии относит именно к 1606 году и днем основания ее почитает 14 августа» [17].

13. При порівнянні Ф. І. Титовим стрятинського Требника 1606 р. і київського Часослова 1616 р. ним було виявлено тотожність і літер, і гравюр, але якщо в стрятинському виданні художнє оздоблення і шрифт надруковані чітко, з нових літер і дощок, то в Часослові відбитки виконано з уже дещо спрацьованих літер і дощок, що дозволило вченому зробити висновок у примітках до другої передмови до Часослова у «Всезбірці передмов» [18], що це друкарське приладдя могло використовуватися і до 1616 р.

14. Основними доказами початку діяльності лаврської друкарні в 1616 р. вважаються передмови до київських першодруків – Часослова та Анфологіона. Проте в передмові до Часослова йдеться про відкриття училища в Києві і про випуск першої книги для училища, а не першого видання друкарні Лаври. Тлумачити вислів щодо першості у передмові Анфологіона можна так, що це перша об'ємна за обсягом книга лаврської друкарні.

15. Найчастіше цитується фраза з панегірика на честь Єлисея Плетенецького «Візерунок цнот» 1618 р. Олександра Мітури про те, що Плете-

нецький придбав «припалу пилом» Стратинську друкарню, і це трактується в тому сенсі, що обладнання тривалий час не використовувалося. Як відомо, цей панегірик є першим збірником віршів, що побачив світ у Києві [19, 20], і поетична фраза автора може бути метафорою, поетичним перебільшенням, і, умовно кажучи, пил міг її укрити впродовж кількох місяців – з кінця травня 1606 і, наприклад, до грудня 1606 р., коли, як пробний друк, тоді могли надрукувати кілька аркушів Акафіста. Інших тогочасних свідчень, які б заперечували можливість друкування книжок у Києві раніше 1616 р., не існує.

Серед міркувань на тему можемо наголосити на таких, наприклад: у передмові «Систематичного каталогу книг бібліотеки Києво-Печерської лаври» (Том перший: Богословіє, 1908 р.) наголошено на тому, що рік видання деяких книжок не може бути визначений точно, оскільки вони не мають заголовного аркуша. Наразі всі, хто працює зі стародруками, так чи інакше стикаються з цією проблемою, причини якої можуть бути різними: використання православних видань старообрядцями, віруючими інших конфесій і звичайна зношеність початкових аркушів за кілька сторіч, що минули. Пожежа Лаври 1718 р., а також інші, на жаль, неодинокі випадки пожеж, войовничий атеїзм радянських років теж, безперечно, вплинули на погану збереженість давніх книжок. Адже багато стародруків, зокрема, київських, тим більше – найдавніших, на сьогодні відомі в одиничних примірниках. Це звичайна річ, а отже, можливо, що якісь видання не існують сьогодні в реальних примірниках, та це не означає, що їх не було взагалі. Але ж і Часослов був виявлений лише в 20-х роках XIX ст., і по сьогодні він є унікалом – відомий лише в двох примірниках.

Разом з тим ми повністю погоджуємося з твердженнями тих учених, які застерігали від категоричних висновків. Зокрема, Ф. Титов писав: «как в лаврском архиве, так и у нескольких из лучших наших библиографов, имеются прямые указания на издания Киево-печерской типографии до 1616 г. Но так как самые эти издания доселе не найдены, и в наших лучших книгохранилищах их нет, то и нельзя решительно полагаться на вышеупомянутые указания архива и библиографов» [7, с. 82]. М. Закревський, який вважав початком книговидання в Лаврі 1616 р., зазначав: «до той поры, пока не откроется какой-либо доселе неизвестный факт, могущий изменить его; например, отыскание купчей, дарственной надписи или

печатной книги, старее Часослова 1616 г. и проч. т. п.» [21, с. 698]. До речі, в Списку, що розглядається, і в публікаціях різних авторів Часослов датується 1617 р., оскільки 20 грудня 1616 р., як позначено у виданні, це час написання передмови, а не виходу книги. Детальну історіографію проблеми на сучасному етапі подала Світлана Кагамлик, зробивши висновок про цілковиту можливість більш ранньої дати початку друкарства в Лаврі [22, с. 191–199]. Ми не знаємо, як відбувалося керівництво видавничою діяльністю Лаври з боку Є. Плетенецького (на зразок того, як це було в 20–30-х роках XIX ст. з боку митрополита Євгенія (Є. О. Болховітінова) [23], – архів друкарні за цей період не зберігся. Наразі відомо (і то частими є випадки неправильної атрибуції), що зберігається в державних сховищах, але абсолютно невідомим є склад приватних і, головне, церковних збірок. Отже, наведені вище твердження Ф. Титова і М. Закревського й досі актуальні.

Список використаних джерел

1. Ковальчук Г. І. Реєстр І. П. Крип'якевича «Київські друки XVII–XVIII ст.» // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип. 11. – С. 79–89.
2. Крип'якевич І. П. Київські друки XVII–XVIII ст. Тимчасовий реєстр. – ІР НБУВ, ф. 260, № 1366, 62 арк.
3. Книги печатанья в типографии КП Лавры. – ІР НБУВ, ф. 175, № 2389, 78 арк.
4. О типографии Киево-Печерской лавры // Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва. – К.: «Либідь» – «ІСА», 1995. – С. 311–316.
5. Барвінок В.І. До історії друкарні Києво-Печерської лаври (бібліографічні замітки). – ІР НБУВ, ф. 160, № 1459, 14 с. (машинопис).
6. Ведомость о книгах церковной и гражданской печати, отпечатанных в типографии Киево-Печерской лавры с самого основания этой типографии с 1610–1876-й год. – ІР НБУВ, ф. 33, № 579, 19 арк. (копія 1936 р., рукопис); Дело типографии Киево-Печерской лавры. – ІР НБУВ, ф. 33, № 580, 49 арк. (копія, рукопис); Реєстр старопечатных книг издания Киево-Печерской лавры. Составлен по архивному делу 1736 года. № 29. – ІР НБУВ, ф. 33, № 581, 16 арк. (копія, машинопис); Выборка из дел Лаврского архива

о книгах, отпечатанных в Лаврской типографии со времени ее основания до 1850-го года включительно. – IP НБУВ, ф. 33, № 582, 13 арк. (копия, рукопис); Ведомость о книгах, отпечатанных в типографии Киевопечерской Успенской лавры. – IP НБУВ, ф. 33, № 583 (копия, машинопис).

7. Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.). Том первый (1606–1616–1721 гг.). – К., 1916. – 504 с. – С. 70–106.

8. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. – Л.: Світ, 2002. – 520 с. – С. 167–169.

9. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська Лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). – К., 2005. – 552 с. – С. 191–199.

10. [Самуил]. Краткое историческое описание Киевопечерской Лавры. Изд. второе. – К., 1795. – С. 62–64.

11. Гильдебрант П. Киевские и Волынские старопечатни // Давняя и Новая Россия. – 1880. – № 1. – С. 183–188.

12. Титов Ф. Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.): Глава третья. Киево-Печерский архимандрит Елисей Плетенецкий, приобретение им стрягинской типографии и начало книгопечатания в Киево-Печерской Лавре. 1606–1616: IP НБУВ, ф. 175, № 73, арк. 36–53.

13. Троцкий П. Типография Киево-Печерской Лавры // Труды КДА. – 1865. – № 5. – С. 72–74.

14. Строев П. М. О начале Киево-Печерской типографии // Московский телеграф. – 1825. – № XVIII. – С. 122–130.

15. Титов Ф. И. Докладная записка в Духовный собор Киево-Печерской лавры, прошение в Совет Киевской духовной академии и другие материалы о написании истории типографии Киево-Печерской лавры. 1904–1910: IP НБУВ, ф. 175, № 93, 9 арк.

16. Голубев С. О начале книгопечатания в Киеве // Киевская старина. – 1882. – Июнь. – С. 381–400.

17. Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры г. Киева. – К., 1912. – Изд. 2-е. – С. 39–41.

18. Титов Ф. Приложения к первому тому исследования... Федора Титова: Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606–1616–1721). – К., 1918, розділ 1–6; те саме: Титов Ф. Матеріали для історії

книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924, розділ 1–6.

19. Голубев С. Панегирик Києво-Печерского архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 года. – К., 1910. – 59 с.

20. Перетц В. Панегірик «Візерунок цнот»... Є. Плетенецького року 1618» // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Кн. 6. – С. 54–68.

21. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – 950 с. – С. 698.

22. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська Лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). – К., 2005. – 552 с. – С. 191–199.

23. Рукавіцина-Гордзієвська Є. В. Листування київського митрополита Євгенія (Болховітінова) з начальником друкарні Києво-Печерської лаври Веніаміном (Базилевичем) // Дніпропетровський історико-археологічний збірник / На пошану проф. А. Г. Болебруха. За ред. О. І. Журби. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 454–561.

Summary

The article considers the XIX century handwritten lists of publications by Kyiv-Pechersk Lavra printing house. Emphasis is put on the first editions of the printing house made in the beginning of XVII century which are registered in the lists.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra printing house, lists of publications, the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, the beginning of the XVII century.